

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชุมชนชนบทและชาวเขาเผ่าต่างๆ เป็นสังคมที่ผู้คนผูกพันอยู่กับดิน น้ำ ป่าไม้ ด้วยความกตัญญูรู้คุณ ด้วยความเคารพในสรรพสิ่งที่ได้เกื้อกูลหล่อเลี้ยงชีวิต รวมทั้งด้วยความเมตตาเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่ายอยู่กับธรรมชาติและธรรมชาติตามคำสั่งของพุทธองค์ มีความเคารพแม่ธรณี (ดิน) แม่คงคา (น้ำ) พระเพลิง (ไฟ) พระพาย (พายุ) พระพิรุณ (ฝน) เทพารักษ์ ผู้พิทักษ์ป่า มีจารีตประเพณี วัฒนธรรมที่สั่งสมกันมา ทำให้มนุษย์ดำรงชีพโดยเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ความงามของวิถีชีวิตนี้เป็นจุดร่วมของชนพื้นเมืองชนเผ่าทั่วโลก (เตือนใจ ดิเทสน์ อ่างโน เอนก นาคะบุตร, 2536)

ชุมชนเหล่านี้มีระบบคุณค่าดั้งเดิม ความเชื่อที่ถูกกำกับดูแลผ่านองค์กรดั้งเดิมในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น องค์กรเหมืองฝาย คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการผู้อาวุโสของหมู่บ้าน หรือมีบุคคลที่เป็นตัวแทนของความเชื่อที่เชื่อมโยงระหว่าง “ความศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ” กับ “คน” ยิ่งกว่านั้นชุมชนยังมีกฎเกณฑ์ ข้อห้าม และรูปแบบการจัดการของแต่ละชุมชนที่แตกต่างหลากหลายกันออกไป

ในช่วงรัชกาลที่ 4 และ 5 ประเทศไทยต้องปรับตัวขนานใหญ่เพื่อเอาตัวรอดต่อการรุกรานล่าอาณานิคมของประเทศตะวันตก ได้เริ่มมีการออกกฎหมายขึ้นใหม่เพื่อให้มีการสัมปทานการทำไม้สัก และไม้ประเภทต่างๆ เพื่อส่งขายให้กับประเทศตะวันตกที่เป็นนักล่าอาณานิคมเหล่านั้น ทรัพยากรทั่วประเทศจึงถูกตีตราเป็นของรัฐ รัฐมีกรรมสิทธิ์ครอบครอง และเป็นผู้จัดสรรกรรมสิทธิ์ให้กับเอกชนเข้ามาหาผลประโยชน์ ยิ่งในสมัยที่รัฐบาลมีการจัดทำแผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับที่ 1 จนถึงฉบับที่ 7 ในปัจจุบันได้ออกพระราชบัญญัติขึ้นหลายฉบับ เพื่อที่จะค่อยๆ บังคับและยึดเอากรรมสิทธิ์ที่มากขึ้นในรูปของป่าสงวน สัตว์ป่าต่างๆ วนอุทยาน ฯลฯ จึงเท่ากับว่าสิทธิโดยจารีตของชุมชนได้หายไปจากการออกพระราชบัญญัติต่างๆ ของรัฐ และรัฐถือว่าดิน น้ำ ป่าไม้ จัดการได้เพียง 2 สิทธิเท่านั้นคือโดยรัฐ หรือเอกชนธุรกิจที่ได้รับสัมปทานจากรัฐ (ยศ สันตสมบัติ, 2534) นอกจากนี้รัฐยังมองข้ามศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นที่จะจัดสรรดูแลทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง

ซึ่งการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จำเป็นต้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมโดยเฉพาะกลุ่มที่เกี่ยวข้องและมีความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตเกี่ยวข้องกับป่า (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2536)

ในช่วงปี พ.ศ. 2531 - พ.ศ. 2535 ได้เกิดภาวะการไหลบ่าของการลงทุนจากต่างประเทศ ตามกระแสการพัฒนาที่ต้องการเปลี่ยนประเทศเป็นประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (NICs) สงครามแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ จึงกลายเป็นวิกฤตของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทั่วทุกภาคระหว่างชุมชนชาวนชนบทกับบุคคลภายนอก ความขัดแย้งดังกล่าวได้ทวีความรุนแรงจนกลายเป็นกรณีความขัดแย้งทางการเมืองที่อ่อนไหวต่อความมั่นคงของประเทศ เช่น กรณีโครงการ ถก. ในภาคอีสาน ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดจากฐานคิดและระบบคิดที่อิงเฉพาะวิกฤตของความขัดแย้ง นอกจากจะไม่ทำให้เกิดการจัดการอนุรักษ์ฟื้นฟูดิน น้ำ ป่าไม้ แล้วยังทำให้เกิดการล่มสลายของชุมชนที่มีการถูกอพยพ หรือหวั่นไหวต่อการถูกอพยพ ควบคู่กับการหวนระแวงและเผชิญหน้าระหว่างประชาชนผู้ยากไร้กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ (เอนก นาคะบุตร, อ้างแล้ว)

นอกจากนี้การพัฒนาตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 จนถึงฉบับที่ 7 มีความคิดอยู่ที่การทำให้เกิดความมั่นคงในด้านการเมืองและโครงสร้างทางเศรษฐกิจพื้นฐาน เพื่อมุ่งพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย การพัฒนาดังกล่าวอยู่ภายใต้อิทธิพลควบคุมและผูกขาดผลประโยชน์ของคนกลุ่มน้อยในสังคม ผลที่ตามมาก็คือ ประเทศประสบผลสำเร็จในแง่อัตราการขยายตัวทางเศรษฐกิจตามเป้าหมาย แต่ขณะเดียวกันได้สร้างปัญหาความไม่เท่าเทียมกันในทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองระหว่างชุมชนในเมืองกับชนบทด้วยการกระจายรายได้ที่ไม่เป็นธรรม มีการถูกเอารัดเอาเปรียบจากการพัฒนาของคนกลุ่มน้อยในสังคม โดยเฉพาะในชุมชนชนบท ชาวบ้านกลับมีความสามารถในการจัดการชุมชนด้วยคนของชุมชนน้อยลง เนื่องจากมีการกระจายตัวของหน่วยราชการทั้งงบประมาณและเจ้าหน้าที่เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาชุมชนแทนชาวบ้าน พร้อมทั้งก่อให้เกิดสภาพวิกฤตการณ์ทางสังคมในลักษณะทำลายฐานของประชาชนในชนบทให้ล่มสลายจนไม่สามารถจะวิเคราะห์ปัญหา และตัดสินใจเลือกทางเลือกที่เหมาะสมได้ด้วยชุมชนเอง (ประเวศ วะสี, 2532)

หากมองในแง่ของการศึกษาจะเห็นว่า การศึกษาหรือการเรียนรู้ซึ่งกันและกันของชุมชนมิได้ถูกผูกขาดโดยสถาบันใดสถาบันหนึ่ง การสืบทอดความรู้ในการดำรงอยู่ของชีวิต ระบบการผลิตที่มีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เหล่านี้เป็นความรู้ที่ครอบครัวและชุมชนมีระบบในการถ่ายทอดเรียนรู้ และคงไว้เพื่อความยั่งยืนของชุมชน ดังนั้นชุมชนชนบทซึ่งรวมถึงชุมชนชาวเขาบางแห่ง ซึ่งแม้ไม่มีสถาบันทางการศึกษาคือ โรงเรียน หรือสถาบันทางศาสนาคือ วัด ก็สามารถที่ดำเนินชีวิตได้อย่างปกติสุขและสอดคล้องอย่างกลมกลืนกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่ว่า ระบบความรู้และระบบการจัดการในการถ่ายทอดความรู้ของชุมชนยังมี

ได้ถูกนำออกมาเปิดเผยต่อสังคมภายนอกมากขึ้น ที่ผ่านมาสังคมชนบทจึงถูกประณามว่าไม่มีความรู้เท่าทันสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของสังคมโดยรวม ส่งผลทำให้ผู้มีอำนาจจากส่วนกลางพยายามที่จะยึดยึดความรู้ออกจากภายนอกให้กับชุมชนชนบท โดยละเลยความเป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนที่แตกต่างกัน และไม่สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน

ในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติชุมชนในชนบท โดยส่วนมากจะมีทักษะและประสบการณ์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้ตอบสนองต่อวิถีการผลิตและการดำเนินชีวิต อีกทั้งยังมีความพยายามร่วมกันในการปกป้องและอนุรักษ์ทรัพยากรเอาไว้เพื่อลูกหลานในอนาคต เช่น ชาวปกากะญอที่หมู่บ้านแม่หาร อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดแม่ฮ่องสอน และชาวไทยลื้อที่บ้านน้ำไคร้ อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับธรรมชาติ วิถีการผลิตจึงมีความสอดคล้องและมีความสมดุลกับธรรมชาติทั้งดิน น้ำ และป่าไม้ การจัดการในสิ่งต่างๆ เหล่านี้ของชุมชนก่อเกิดจากการที่สมาชิกในชุมชนได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้พื้นบ้านจากบรรพบุรุษ จนกลายเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต และการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์กับครอบครัวและชุมชน ซึ่งการถ่ายทอดการเรียนรู้จะมีอยู่ในชีวิตประจำวันจาก พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย เขาสอนกันในไร่ในนา (นิพนธ์ เทียนวิหาร และคณะ, 2533) ตามวาระโอกาส หรือวิธีการสอนโดยตรง อาทิเช่น สุภามิต ดำนำ ที่ชาวบ้านขับร้องประกอบการทำพิธีกรรม เช่น ประเพณีปีใหม่ หรือพิธีกรรมงานศพ ฯลฯ เหล่านี้ ทำให้คนรุ่นหลังเกิดการตระหนักและเห็นคุณค่าในการอยู่ร่วมกันอย่างสัมพันธ์กับธรรมชาติและได้ร่วมกันดำรงรักษามรดกทางวัฒนธรรมประเพณีของชนเผ่าตลอดมา เป็นการแสดงให้เห็นว่าชุมชนชนบท มีวิธีการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตและระบบการผลิตของชุมชน อีกทั้งยังคงมีองค์ความรู้ที่สามารถนำมาใช้ในการจัดการและสืบทอดความคิดในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมให้กับคนรุ่นหลังอีกด้วย แต่ละชุมชนก็มีองค์ความรู้ที่แตกต่างกันไปตามแต่สภาพทางวัฒนธรรมและความเชื่อของตน

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยสนใจทำการศึกษาถึงศักยภาพในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกากะญอ และปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชนปกากะญอในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเลือกศึกษาในชุมชนชาวปกากะญอ เพราะว่าชุมชนปกากะญอมีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและดำรงชีวิตสัมพันธ์กับทรัพยากร ดิน น้ำ ป่าไม้ มาเป็นระยะเวลาานและยังคงสามารถดำรงรักษาคุณค่าที่สั่งมาทางวัฒนธรรมไว้ได้เป็นอย่างมาก ซึ่งปัจจุบันชุมชนชาวเขาไม่ได้ได้อยู่โดดเดี่ยวเหมือนในอดีต มีความสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทางการศึกษา การเรียนรู้ในรูปแบบต่างๆ ของการพัฒนาชุมชนชาวเขาเองก็มีความสัมพันธ์ที่จะต้องเรียนรู้ร่วมกันกับภายนอกและพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ทำให้ชุมชนชาวเขามีการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต การผลิต และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ อย่างไรก็ตาม

ถึงแม้ว่าชุมชนชาวเขาได้เผชิญหน้ากับปัญหาอันเป็นผลกระทบจากการพัฒนากระแสหลักมาแล้วในระดับหนึ่ง แต่ชุมชนก็สามารถผ่านวิกฤติมาได้ด้วยตัวเอง โดยการรักษากฎมืปัญญาและวัฒนธรรมเดิมของตนไว้ได้ พร้อมทั้งยังสามารถคิดค้นภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ใหม่ๆ มาใช้ในการปรับตัวเพื่อการอยู่ร่วมกับระบบนิเวศอย่างสมดุล ดังนั้นองค์ความรู้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนปกากะญอในฐานะที่เป็นทั้งผู้ใช้และผู้ดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ จึงเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่นำใจความสนใจ และทำการศึกษาถึงการปฏิบัติการของชุมชนต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และการปรับเปลี่ยนอย่างเหมาะสมกับการเปลี่ยนแปลงยุคปัจจุบัน เพื่อแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนชาวเขาในการดำรงอยู่อย่างสัมพันธ์ใกล้ชิดกับทรัพยากรธรรมชาติได้เป็นอย่างดี

1.2 วัตถุประสงค์การศึกษา

1. เพื่อศึกษาศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกากะญอ
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชนปกากะญอในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

1.3 ขอบเขตการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตพื้นที่ศึกษา

พื้นที่เลือกศึกษาคั้งนี้คือ หมู่บ้านแม่ยางसान หมู่ที่ 8 ตำบลท่าผา อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ประชาชนเป็นชาวไทยภูเขาเผ่าปกากะญอ โดยผู้วิจัยมีเหตุผลในการเลือกพื้นที่คั้งนี้

1. เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่บนพื้นที่สูง เป็นป่าอนุรักษ์ของต้นน้ำแม่แจ่ม
2. เป็นชุมชนดั้งเดิมที่มีความผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะการอนุรักษ์ด้วยภูมิปัญญา ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี และกฎระเบียบของชุมชน
3. เป็นชุมชนที่ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก

1.3.2 ขอบเขตของประชากร

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ประกอบด้วยบุคคลต่างสถานภาพทางด้านสังคมและบทบาทหน้าที่ มี 4 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มผู้นำชุมชนที่เป็นทางการ ประกอบด้วย ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน และเจ้าอาวาสวัดในชุมชน จำนวน 5 คน

2. กลุ่มผู้นำชุมชนที่ไม่เป็นทางการ ประกอบด้วย ผู้นำตามความเชื่อ (ผู้นำในการประกอบพิธีกรรมและความเชื่อของชนเผ่า) ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน และบุคคลอื่นๆ ที่มีความรู้ความชำนาญในด้านดิน น้ำ ป่า อาทิเช่น แก่เหมือง (ผู้ดูแลเหมืองฝาย) ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีของสมาชิกในชุมชนว่าเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในด้านทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน จำนวน 6 คน

3. เจ้าหน้าที่สังกัดหน่วยงานรัฐ ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่โครงการพระราชดำริสวนป่าสิริกิติ์ เจ้าหน้าที่ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน เจ้าหน้าที่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ตำบลท่าผา และเจ้าหน้าที่ศูนย์สงเคราะห์และพัฒนาชาวเขา จำนวน 4 คน

4. เจ้าหน้าที่สังกัดองค์กรพัฒนาเอกชน ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่องค์การแคร์แม่แจ่ม จำนวน 1 คน

1.3.3 ขอบเขตด้านเนื้อหา

สำหรับขอบเขตของเนื้อหาที่ศึกษาครอบคลุมประเด็นหลัก ดังนี้

1. บริบทของชุมชนที่ศึกษา ประกอบด้วย ที่ตั้งอาณาเขต การคมนาคม ลักษณะทางกายภาพ โครงสร้างประชากรและการศึกษา การตั้งถิ่นฐาน การปกครอง ประเพณีและความเชื่อ ลักษณะทางเศรษฐกิจในหมู่บ้าน พัฒนาการความสัมพันธ์ของชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ

2. กระบวนการผลิตของชุมชน ผู้วิจัยได้ศึกษากระบวนการผลิตในฐานะเป็นจุดเชื่อมโยงระหว่างบริบทชุมชนกับศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

3. ศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชนปกาเกอญอ โดยการศึกษาวิถีชีวิต ระบบการผลิต และความเป็นอยู่ของชุมชนในอดีตที่มีความสัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์ศักยภาพชุมชนในประเด็นดังต่อไปนี้

- 1) การถ่ายทอดและการเรียนรู้ของชุมชน
- 2) การวิเคราะห์ปัญหา
- 3) การแก้ไขปัญหา
- 4) การวางแผน
- 5) การใช้ประโยชน์

2. ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชนปกาเกอญอในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบด้วย

- 1) ภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 2) ความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรม
- 3) ภาวะผู้นำ

- 4) กลุ่มองค์กรภายในชุมชน
- 5) การมีส่วนร่วม
- 6) ปัจจัยเอื้อจากภายนอกชุมชน

1.4 นิยามศัพท์เฉพาะ

ศักยภาพ หมายถึง ความรู้ความสามารถที่บุคคลหรือชุมชน นำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ ในการดำเนินกิจกรรมให้บรรลุตามเป้าหมาย และวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง การที่ชุมชนได้กระทำหรือดำเนินการใดๆ ต่อ ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าไม้ ในด้านการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ รวมถึงการถ่ายทอด และการบริหารจัดการของชุมชนสู่ชุมชนหรือเป็นการเป็นการกระทำต่อทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ ในชุมชนให้เกิดประโยชน์สูงสุด

ภูมิปัญญา หมายถึง รากฐานของความรู้ ทักษะ และประสบการณ์ ของชาวบ้านที่ได้ สัมผัสสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นความรู้หรือทักษะชาวบ้านที่ชุมชนนั้นๆ คิดขึ้นเอง หรือได้รับการถ่ายทอดมาจากชุมชนอื่น ภูมิปัญญายังหมายถึงความรวมถึงองค์ความรู้ของชาวบ้านที่ ได้พัฒนาขึ้นให้เหมาะสมกับวิถีการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปของชาวบ้าน ซึ่งในการศึกษานี้จะ เน้นศึกษาภูมิปัญญาด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตของชุมชน

การมีส่วนร่วม หมายถึง กระบวนการดำเนินงานที่ร่วมมือระหว่างชุมชนชาวบ้านและ หน่วยงานของรัฐและเอกชน ทำการพัฒนาชุมชนบนพื้นที่สูงโดยให้กลุ่มบุคคล ชุมชน และองค์กร ได้มีโอกาสร่วมคิด ริเริ่ม วางแผน วางโครงการ ดำเนินงาน ติดตาม และประเมินผลในกิจกรรม ที่ทำอยู่ โดยผ่านการตัดสินใจ การดำเนินงาน การแบ่งปันผลประโยชน์ที่เป็นสาธารณะและ ประเมินผลเช่นเดียวกับเผยแพร่ข้อมูลนั้นๆ อย่างเปิดเผย

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชน หมายถึง ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของชุมชน ปกาเกอญอบ้านแม่ยางसान ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบด้วย ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม ภาวะผู้นำ กลุ่มองค์กรภายในชุมชน การมีส่วนร่วม และปัจจัย เอื้อจากภายนอกชุมชน

การผลิตของชุมชน หมายถึง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตของครัวเรือนและชุมชน ปกาเกอญอบ้านแม่ยางसान ได้แก่ การบุกเบิกที่ดินในการทำไร่ นา การเพาะปลูก การทำเหมืองฝาย การเลี้ยงสัตว์ และการจัดการผลผลิต ที่เชื่อมโยงกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรมชุมชน